

Wie cancelt zal gecanceld worden - academische vrijheid in tijden van 'woke' & 'anti-woke'

Carel Stolker

Toespraak Koninklijke Vlaamse Academie van België voor Wetenschappen en Kunsten¹

Brussel 12 september 2023

Zeer geachte heer Waelkens, zeer geachte mevrouw Monard, zeer geachte aanwezigen,

Mag ik u hartelijk danken als gastspreker te mogen optreden bij deze belangrijke gebeurtenis, de presentatie van uw officiële Standpunt over academische vrijheid.

Ik zal mij concentreren op hoofdstuk 4 (par. 4.6) van uw Standpunt 'Vrij onderzoek noodzakelijk voor maatschappelijke uitdagingen'.

1. Inleiding

"Ik mag het met je oneens zijn, maar ik zal tot mijn dood jouw recht verdedigen om te zeggen wat je wilt."

Deze woorden zijn vaak toegeschreven aan Voltaire. Ten onrechte, maar zij vormen hoe dan ook een pijler onder zowel de vrijheid van meningsuiting als de academische vrijheid.

De laatste is minder ruim dan de eerste. Academische vrijheid is immers gebonden aan voorwaarden van integriteit, kwaliteit, openheid, falsificatie, wetenschappelijk debat en onderlinge samenwerking.

Ik had het afgelopen voorjaar de eer met een commissie een klokkenluidersmelding te onderzoeken. De melding betrof een opleiding van de Universiteit van Amsterdam: er zouden...

"... ernstige institutionele misstanden (zijn) bij de FMG van de UvA die leiden tot een acute en fundamentele bedreiging van de academische vrijheid en de kwaliteit van onderwijs en onderzoek".

In zijn melding zegt Melder

"... al enige jaren een zorgelijke radicalisering [te zien] onder zowel studenten als staf, die zich steeds meer vast graven in extremistische ideologie en doorgeslagen politiek-correct gedachtegoed (in de nationale media ook wel aangeduid met woke gedachtegoed)."

Als deze melding juist zou zijn, dan is er iets ernstigs aan de hand. In de Governance Code van de Nederlandse universiteiten staat immers:

"Van oudsher staan universiteiten voor vrijheid van geest, van denken en spreken, en voor een ongebonden ontwikkeling van onderwijs en onderzoek. Zij zijn vrijplaatsen waar iedere vraag gesteld kan worden en in vrijheid beantwoord.

¹ In deze toespraak maak ik dankbaar gebruik van het commissierapport *Krachtig en kwetsbaar Academische vrijheid in de praktijk* (Stoker, Waaldijk, Stolker), 28 juni 2023; en mijn publicaties Stolker, Carel (2018). *Let the lightning strike! - Free speech and the university*, extended version of an address on the occasion of the 443rd Dies Natalis of Leiden University on 8 February 2018; en Stolker, Carel (2022). *The Woke Debate in Academia— What Could Take Us Further?*, *International Higher Education*, No 110 (2022 Spring Issue).

Elke universiteit streeft naar een veilige cultuur en een inspirerend klimaat waarin de gehele universitaire gemeenschap, inclusief studenten en promovendi ... tot maximale ontplooiing kan komen. In hun werk op het gebied van onderwijs, onderzoek en impact laten docenten, onderzoekers en alle overige medewerkers zich leiden door de hoogste ambities van kwaliteit en integriteit.”

Het zijn belangrijke zinnen: academische vrijheid is een dagelijkse opdracht voor de gehele universitaire gemeenschap. Naar een woord van de Amerikaanse socioloog Robert K. Merton horen universiteiten plaatsen te zijn van *organised skepticism*. Zo'n plek willen zijn vraagt van eenieder in de universiteit een houding met belangstelling voor en nieuwsgierigheid naar elkaars opvattingen. Academische vrijheid krijgt pas vorm als dat gebeurt in een universiteit of een onderzoeksgroep waarin een veilige, inspirerende en kwaliteitsrijke cultuur bestaat.

2. 'Woke & Anti-Woke'

In de geschiedenis van de wetenschap is academische vrijheid nooit vanzelfsprekend geweest. De jongste loot aan de stam van het debat over academische vrijheid is 'Woke' en 'Anti-Woke'. U besteedt daar in uw Standpunt terecht aandacht aan.

'Woke' is een complex begrip dat nog lang niet is uitgekristalliseerd, en dat vleugels heeft gekregen onder meer door de *Black Lives Matter*-beweging. Kort gezegd gaat het bij Woke om een sterk activistisch-gedreven protest in samenleving en universiteit als reactie op onrecht aangedaan aan minderheden, vaak eeuwenlang. Wie dat onrecht serieus neemt, is Woke, 'wakker'. Wie dat *niet* doet, die slaapt, en plaatst zichzelf buiten het maatschappelijke en academische debat.

Omdat deze discussie sterk verbonden is met 'identiteit' en 'onrecht', wordt het al snel persoonlijk en gaat het over het 'cancelen' van mensen of om 'tegenstanders; in een universitaire context het woord te onthouden ('*no-platforming*'). Woke dreigt dan een scherprechter te worden: ik deug wel en jij deugt niet, en omgekeerd. Met als gevolg dat we elkaar – over en weer – tot slachtoffers en daders van onrecht maken en daarmee ook het gezag van wetenschappelijk onderwijs en onderzoek ondermijnen.

Het gebruik van *woke* als een negatieve term, in toenemende mate in de combinatie *anti-woke* of *stop-woke*, won de afgelopen tijd aan invloed. De *woke*-beweging moet haar zichtbaarheid in het maatschappelijke en politieke discours tegenwoordig delen met een '*anti-woke*-beweging. Sterker: uit een recente netwerkanalyse van het Nederlandse opinieblad *De Groene Amsterdammer* blijkt dat de term *woke* op sociale media als Twitter door de meer 'linkse activisten' steeds minder wordt gebruikt; in elk geval minder dan 'conservatief-rechts' en zogenoemde 'complotdenkers', die zich daarbij vooral als *anti-woke* presenteren.

Interessant voor het debat over *woke* en *anti-woke* is dat het minstens zo heftig buiten als binnen de universitaire wereld gevoerd wordt. Voor sommigen ('rechts') is *woke* een bedekte term om zich tegen in hun ogen doorgesloten diversiteitsbeleid te keren; voor anderen ('links') is *anti-woke* een gemakkelijke diskwalificatie van alle vragen die bij het beleid inzake gelijke kansen, diversiteit en inclusie gesteld kunnen worden. Dat maakt dat een gesprek nauwelijks meer gevoerd kan worden. Soms wordt *wokeness* ingezet om externe sprekers uit te sluiten; of omgekeerd: poogt *anti-woke* met een beroep op diezelfde *wokeness* universitaire diversiteits- en inclusieprogramma's in diskrediet te brengen.

3. Het belang van diversiteit en inclusie

Binnen de universiteit is het ideaal van diversiteit & inclusie even krachtig en kwetsbaar als het ideaal van de academische vrijheid. Onze commissie is er in de loop van haar werkzaamheden van overtuigd

geraakt dat academische vrijheid en diversiteit & inclusie niet tegenover elkaar staan, maar elkaar hard nodig hebben. Daarbij is naast alle dimensies van diversiteit zoals gender, huidskleur, leeftijd, seksuele oriëntatie en ervaringen en belevingen, ook diversiteit van politieke opvattingen en van wetenschappelijke perspectieven een wezenlijk onderdeel van inclusieve diversiteit aan de universiteit.

Zonder die universitaire diversiteitsprogramma's kan het dus niet. Onze universiteiten zijn niet alleen breed toegankelijke, maar ook *global universities* geworden; met (steeds meer) 'global communities'. De mondialisering van het hoger onderwijs en het wetenschappelijk onderzoek is een groot goed, maar het zet tegelijkertijd spanning op de ambitie om gezamenlijk zo'n universitaire *global community* te vormen. Zo komen sommige studenten en medewerkers uit landen die met elkaar op voet van oorlog verkeren. Studenten, docenten en onderzoekers mogen van elkaar verwachten dat zij zich rekenschap geven van elkaars geschiedenis, cultuur en identiteiten. De uitdaging is hoe we respectvol met elkaar omgaan en als het even kan met enige relativering, zonder evenwel de scherpte in het debat te verliezen.

Universiteiten staan daarmee voor de uitdaging het gesprek over academische vrijheid niet te laten 'kapen' door die gepolitiseerde tegenstellingen. Het risico dat onder verwijzing naar vrijheid van meningsuiting universiteiten ook hun autonomie verliezen is niet denkbeeldig. In Florida verbant de conservatieve regering daar boeken uit de scholen en verbiedt de wetgever publiek gefinancierde universiteiten om *critical race* en *critical gender studies* te doceren. Wie als docent 'fouten' maakt en handelt in strijd met de wet, kan ontslag verwachten. "You can smell fear in the air" staat in het rapport van de American Association of University Professors (AAUP), ooit opgericht om universitaire staf te beschermen tegen ontslag vanwege politieke opvattingen.

4. Acht ontwikkelingen vragen onze dringende aandacht

De rapporten die concluderen dat de academische vrijheid ook in Europa onder druk staat, stapelen zich op. Er zijn denk ik een aantal ontwikkelingen die universiteiten tijdig moeten adresseren. Enkele van die ontwikkelingen, die wij in onze UvA-commissie genoemd hebben, zou ik kort met u willen bespreken. Ik noem er hier acht.

a. Grimmigheid van het maatschappelijke en politieke debat

Universiteiten wereldwijd, en ook in eigen land, lopen als gevolg van de toenemende grimmigheid van het maatschappelijke en politieke debat het risico om het vanzelfsprekende respect te verliezen waarop zij lang konden rekenen. Het actief bewaken en bevorderen van de academische vrijheid is een opdracht aan universiteiten zelf.

Die opdracht kan niet los worden gezien van de institutionele context waarin universiteiten opereren. De academische vrijheid van docenten en onderzoekers is onlosmakelijk verbonden met de collectieve institutionele vrijheid – dat wil zeggen: de autonomie – van de universiteit. Die autonomie is iets dat universiteiten delen met bijvoorbeeld de rechterlijke macht en de journalistiek. Zoals men de onafhankelijkheid van de rechtspraak en de persvrijheid actief moet beschermen, is het actief bewaken en bevorderen van de academische vrijheid en de institutionele autonomie van de universiteit een urgente opdracht voor universiteiten, waar bestuurders, collega's en studenten pal moeten staan *voor elkaar*, en waarin diversiteit en inclusie in een sfeer van goede collegiale verhoudingen tot hun recht moeten kunnen komen. Anders gaat het niet.

b. Bedreiging van wetenschappers

De maatschappelijke ontwikkeling waarin het elkaar uitsluiten belangrijker lijkt te worden dan het elkaar opzoeken, kan ook haar weerslag hebben op ons onderwijs en onderzoek. Een grote zorg is nu al de toenemende agressie jegens wetenschappers in het maatschappelijke verkeer.

Die agressie wordt sterk gevoeld bij wetenschappers in vakgebieden die zich intensief en interdisciplinair met maatschappelijke, normatieve en gevoelige vraagstukken bezighouden. Steeds vaker worden zij geïntimideerd en gekleineerd of zelfs fysiek bedreigd, denk aan de virologen Marc Van Ranst en aan Marion Koopmans. En in mijn eigen universiteit krijgt een wetenschapper al jarenlang persoonsbeveiliging.

Bedreigingen kunnen behalve tot angst ook leiden tot zelfcensuur en tot andere vormen van ongewenste terughoudendheid. Bovendien kan die intimidatie ertoe leiden dat wetenschappers zich weer terugtrekken in hun ivoren torens die ze nu juist hebben verlaten.

c. Groepsdruk en psychologische veiligheid

Een derde ontwikkeling (die voor de ene opleiding of onderzoeksgroep meer zal spelen dan voor de andere) is van meer psychologische aard. Het gaat dan om de vraag of academische vrijheid niet óók bedreigd wordt door interne groepsprocessen en groepsdruk die maken dat het innemen van minderheidsstandpunten buiten een dominante stroming tot een vorm van sociale uitsluiting leidt. Daardoor zouden belangrijke tegendraadse perspectieven buiten beeld blijven of raken (*diversity of perspectives*).

In essentie gaat het dan om de spanning tussen de concepten academische vrijheid en academische gemeenschap; tussen individu en collectiviteit. Onze commissie heeft opgeroepen die spanning tussen academische vrijheid en universitaire gemeenschap stevig te adresseren. Een belangrijke opdracht van de universiteit is immers dat men medewerkers met afwijkende opvattingen en perspectieven juist niet uitsluit. De UvA-klokkenluider heeft, denken wij, dat punt terecht benadrukt. Wij zijn ervan overtuigd dat academische vrijheid niet tegenover het streven naar een diverse en inclusieve gemeenschap staat, maar dat beide elkaar hard nodig hebben. Een academische gemeenschap dient in haar streven naar inclusie niet exclusief te worden.

d. Tijdelijke aanstellingen van jonge medewerkers

In Nederland vormen ook de vele tijdelijke aanstellingen voor jonge wetenschappers een bedreiging voor de academische vrijheid. Zogeheten 'draaideurconstructies' met medewerkers waarbij tijdelijke contracten aaneengeregen worden om jonge wetenschappers geen arbeidsovereenkomst voor onbepaalde tijd te hoeven geven, komen veel voor. En de terechte vraag is dan of deze (meestal jonge) medewerkers zich nog wel vrij voelen.

e. De keuze van samenwerkingspartners

Een vijfde ontwikkeling in het licht van academische vrijheid zijn de discussies over met wie universiteiten wel of niet moeten samenwerken.

Samenwerking met andere partijen is vandaag de dag voor universiteiten noodzakelijk en vloeit mede voort uit hun 'derde taak': kennisvalorisatie en het genereren van maatschappelijke impact. Maar samenwerking met niet-academische partners kan ook lastig zijn.

Zo speelt de vraag op welke gronden besloten wordt samenwerkingen met overheden, ngo's en actiegroepen aan te gaan of stop te zetten. Een actuele discussie is de wetenschappelijke samenwerking met de zogeheten fossiele industrie (denk aan samenwerking met Shell op het thema energietransitie). Ook bij die ontwikkeling krijgt dat perspectief van de academische vrijheid en de institutionele autonomie van universiteiten nog (te) weinig aandacht.

Actueel is ook het zogenaamde Kennisveiligheidsdossier. Daarbij gaat het om samenwerking met kennisinstellingen en wetenschappers uit landen zoals China en Iran. Een mogelijk verbod van hogerhand tot samenwerken beperkt de academische vrijheid, namelijk de vrijheid van onderzoekers

en docenten om zelf hun samenwerkingspartners uit te zoeken. Ook deze ontwikkeling vergt aandacht vanuit het perspectief van de academische vrijheid.

f. Controversiële sprekers

Een onderwerp dat in de praktijk regelmatig tot verdeeldheid leidt, is dat van de ‘controversiële spreker’. Waar er geen relatie is met de universiteit en haar campus, is er geen probleem. Maar doorgaans zal het de bedoeling zijn van de organisatoren (dat kunnen medewerkers zijn maar ook studenten) om de spreker on-campus te horen. Soms zal het gaan om een wetenschapper met controversiële wetenschappelijke standpunten of theorieën; maar het kan ook gaan om een spreker die reeds vanwege diens nationaliteit, politieke kleur of een identiteitskenmerk onder maatschappelijk vuur ligt.

De keuze van een medewerker of studievereniging om iemand uit te nodigen valt onder de academische vrijheid van de organiserende staf of studenten. De spreker zelf heeft vanzelfsprekend de vrijheid van meningsuiting en academische vrijheid als het om een wetenschapper gaat. De Amerikaanse auteur van een boek over free speech on campus, Keith E. Whittington, merkt terecht op:

“Embracing free speech is easy if the speech never seems very challenging. [...] It is much more difficult to learn to tolerate those with whom we disagree and who espouse ideas we find preposterous, repugnant or even dangerous.”²

Zo ergens, dan geldt hier dat een universiteit plek hoort te zijn waar het nieuwe, het onorthodoxe, het verwarrende mag klinken. Universiteiten moeten daarom zeer terughoudend zijn in het weigeren van externe sprekers om redenen van afwijkende opvattingen, een afwijkende maatschappelijke of politieke oriëntatie, of een afwijkende achtergrond. Willen luisteren geldt juist jegens externe denkers en sprekers.

Ook, en juist, als zij komen spreken vanuit een achtergrond die afwijkt van de *mainstream* binnen de instelling, kan hun bijdrage verrijkend zijn. Of dat zo is weet men doorgaans niet voordat men hen heeft aangehoord en heeft kunnen bevragen. Belangrijk is daarom dat het debat open is en (fysiek) veilig, en dat er zo nodig voor een ervaren en neutrale moderator is gezorgd. Aan de UvA sloeg een ex-topman van Shell, onlangs een uitnodiging af vanwege het ‘discussieklimaat’; het lijkt een voorbeeld van zo’n afschrikwekkend *chilling effect*, uiteindelijk leidend tot een vorm van zelfcensuur.

g. Academische vrijheid en onze studenten

Een zevende ontwikkeling betreft onze studenten en het onderwijs dat zij krijgen. Ook studenten delen immers in de academische vrijheid, zij het op een andere wijze dan geldt voor academici. Tot de vrijheid van de student hoort dat zij in het onderwijs dat zij krijgen niet afhankelijk horen te zijn van (zoals de toelichting op de Nederlandse wet het formuleert) ‘bepaalde politieke, filosofische of wetenschapstheoretische opvattingen’.

Dat betekent dat de student zich vrij moet voelen de docent te bevragen als deze lijkt uit te gaan van impliciet blijvende uitgangspunten of vooronderstellingen, zonder zich door die docent geïntimideerd te voelen. Deze vrijheid maakt studenten principieel tot een participant in de universitaire gemeenschap. *Hoe* de gesprekken tussen docenten en studenten vanuit hun respectieve vrijheden over en weer zou moeten verlopen, vraagt, denken wij, meer aandacht.

² Whittington, Keith. Why Universities Must Defend Free Speech, Princeton Alumni Weekly, March 7, 2018.

g. Extra-mural free speech

En ten slotte moet er meer worden nagedacht over de spannende vraag hoe we in meer concrete zin met elkaar kunnen bespreken wat de academische vrijheid binnen een universitaire gemeenschap in de praktijk inhoudt. Hoe zij zich met name verhoudt tot de vrijheid van meningsuiting die eenieder als burger in de publieke ruimte toekomt (de zogenoemde *extra-mural free speech*). Maar ook hoe universiteiten om kunnen gaan met medewerkers die als privépersoon politiek (zeer) actief zijn (bijvoorbeeld als senator, partijbestuurder of mondig partijlid).

Denk ook aan de vraag hoe vrij wetenschappers en studenten zijn om externe sprekers met omstreden perspectieven op de wetenschap uit te nodigen. Zo kan het bestuurlijk weigeren van een spreker, net zoals het bedreigen of verstoren van diens bijdrage, aan zowel de binnen- als de buitenwacht een signaal afgeven om voorzichtiger en terughoudender te zijn dan hun academische en maatschappelijke positie vereist (het *chilling effect*). Dat kan gemakkelijk een hellend vlak worden voor uiteindelijk alle studenten en alle medewerkers en vraagt dus veel aandacht.

Zorgelijk is ook de ontwikkeling dat steeds vaker vanuit de samenleving (vaak via sociale media) en politiek pogingen worden ondernomen universitaire bestuurders in het inhoudelijke wetenschappelijke debat te trekken. Terwijl juist zij daarin geen taak hebben. Hieraan zijn dilemma's verbonden voor het college van bestuur, decanen, leidinggevend, opleidings- en onderzoeksdirecteuren, namelijk hoe zij zich horen te verhouden tot de wetenschappelijke en de persoonlijke uitingen van hun medewerkers en oud-medewerkers. Ook die ontwikkeling vraagt aandacht.

5. Hoe gedragen wij ons tot elkaar?

Een universiteit hoort een plaats te zijn waar vernieuwende en controversiële vragen worden gesteld, bestudeerd, beantwoord en onderzocht. Om zo'n plaats te zijn is vrijheid van denken, spreken, debatteren en publiceren cruciaal. De universiteit leeft van het debat; de academische vrijheid is haar zuurstof.

En als gemeenschap hoort de universiteit een voorbeeld te zijn voor de samenleving en voor de wereld. Een voorbeeld van hoe mensen met elkaar omgaan als ze het niet met elkaar eens zijn. Een voorbeeld ook hoe verschillen van opvatting productief gemaakt kunnen worden. Universiteiten zijn daar traditioneel goed in.

Maar als commissie adviseerden wij ook om niet te vluchten in gedragsregels en in juridische concepten. Nog los van de vindbaarheid, kennis en begrijpelijkheid van al deze regels, is het goed te beseffen dat regels als zodanig niet voldoende zijn om gedrag te beïnvloeden. Het gezamenlijk vaststellen en consequent delen van enkele basale universitaire waarden, goed leiderschap, preventie, een cultuur van het gezamenlijk bespreken van gedrag op de werkvloer, maar ook een transparant en op diversiteit gericht benoemingenbeleid, zijn daarnaast noodzakelijk.

Want uiteindelijk moet het toch gaan om respect voor elkaar en ruimte geven aan elkaar: bij bestuurders en medewerkers, medewerkers onderling en bij docenten en studenten.

6. Voer dus het open gesprek

Men kan verwachten dat de woke-gevechten vanuit het Angelsaksische landen overwaaien naar de universiteiten van het vasteland van Europa. Wacht daarom niet op concrete incidenten, maar neem als academische gemeenschap het voortouw. Voer het gesprek met open vizier en geef elkaar ruimte.

Besef ook dat als de academie niet in staat is om zelf dat gesprek over academische vrijheid te voeren en zij niet zelf weet te komen tot een robuust beleid, zij een speelbal wordt van de gepolariseerde

verhoudingen in de samenleving, de (partij)politiek en de (sociale) media. Dat is bedreigend voor wetenschappers en kan schadelijk zijn voor het vertrouwen in universitair onderzoek en onderwijs. Er staat dus nogal wat op het spel.

Een belangrijke leiderschapsrol is weggelegd voor de bestuurders van de universiteit. Gemakkelijk is dat niet, maar zij weten maar al te goed:

“An easily governed university is no university at all...”

... hebben Geoffrey Boulton van de University of Edinburgh en Colin Lucas, oud-vice-chancellor van de University of Oxford, eens gezegd.³

Als onderzoekers, docenten en studenten niet naar elkaar luisteren, elkaar geen ruimte geven of elkaar het liefst ontlopen, of zelfs uitsluiten, ondermijnen zij zowel hun eigen boodschap en ontwikkeling als die van de ander.

Héb het er dus over met elkaar en als ere-rector (zoals u dat hier in België zo mooi noemt) van een universiteit waar de vrijheid in haar motto zit, *praesidium libertatis*, zou ik u willen adviseren: zeg liever een keer te veel ‘ja’ tegen een gastspreker met u controversiële opvattingen, zeg liever een keer te veel ‘ja’ tegen een samenwerkingspartner die maatschappelijk onder vuur ligt, zeg liever een keer te veel ‘ja’ tegen studenten met eigenzinnige opvattingen – dan nee.

De universiteit, gericht op wetenschappelijk onderwijs en onderzoek en kennisoverdracht, zou wel de laatste plaats moeten zijn voor een dynamiek van uitsluiten. Want als *wij* aan de universiteiten al niet meer in staat zijn naar elkaar te luisteren en het gesprek te voeren, hoe kunnen we dat dan van de rest van de samenleving verwachten? Laat de academie dus een voorbeeld voor de rest van de wereld zijn.

Wie cancelt zal bovendien op enig moment zelf gecanceld worden. In een academische omgeving horen slecht onderbouwde ideeën en ondeugdelijk onderzoek en onderwijs het af te leggen tegen goed onderzoek en goed onderwijs – en niet tegen uitsluiting.

Ik dank u zeer voor uw aandacht.

Carel Stolker is jurist en was van 2023 - 2021 rector magnificus & bestuursvoorzitter van de Universiteit Leiden. Daarvóór was hij decaan van de rechtenfaculteit van diezelfde universiteit.

³ Boulton, Geoffrey and Lucas, Colin. What are universities for? League of European Research Universities, September 2008.